

İlker Türkmen

Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi, Kırşehir/Türkiye
Assist. Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran University, Faculty of Art and Science, Kırşehir/Turkiye

eposta: turkmen.ilker@ahievran.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-9193-9907> - RorID: <https://ror.org/05rrfpt58>

Atıf/Citation: Türkmen, İlker. 2025. Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi ve 1873 Uzlaşısıyla Şekillenen Türkistan Siyaseti. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 13/44, 496-516.
<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1674920>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	12.04.2025
Kabul Tarihi/Accepted:	26.05.2025
Yayın Tarihi/Published:	15.09.2025

AFGANİSTAN'DA İNGİLİZ-RUS NÜFUZ MÜCADELESİ VE 1873 UZLAŞISIYLA ŞEKİLLENEN TÜRKİSTAN SİYASETİ

Öz

Yüzyıllar boyunca Türklere ev sahipliği yapan ve Türklerle özdeşleşen Türkistan coğrafyasının Rusya tarafından sistemli bir şekilde istila edilmesi dikkatle incelenmesi gereken bir konudur. Hindistan'ı sömürgeleştirmek ve korumak isteyen İngiltere'nin Türkistan'ın istilasına karşı Rusya'ya cephe alması çıkar çatışmasının göstergesidir. "Türkistan hanlıkları arasındaki çatışma ortamı, Rusya'nın bölgedeki askeri ilerleyişini kolaylaştırmış ve bu durum karşısında Hindistan'ın güvenliğini korumak isteyen İngiltere, hanlıklarla olan münasebetleri artırmıştır. Bu süreçte birçok İngiliz subay, gezgin, devlet adamı ve kâşif Türkistan coğrafyasına gitmiş ve saha ile ilgili stratejik bilgiler toplamıştır. Bu çalışma, 19. yüzyılda İngiltere ve Rusya arasında Türkistan'da yaşanan jeopolitik rekabetin Afganistan üzerindeki yansımalarını incelemektedir. "Büyük Oyun" (The Great Game) olarak adlandırılan bu süreçte, İngiltere Hindistan'daki çıkarlarını korumak amacıyla Afganistan'ı bir tampon bölge olarak konumlandırırken, Rusya ise Türkistan üzerinden güneye doğru ilerleyerek Hindistan'a ulaşmayı hedeflemiştir. Çalışmada, İngiltere'nin Afganistan'a yönelik diplomatik ve askerî hamleleri, Afgan iç siyasetine müdahale çabaları ve sınır belirleme girişimleri detaylı biçimde ele alınmıştır. Aynı şekilde Rusya'nın Türkistan'daki yayılmacı siyaseti ve bu bölge üzerinden kurduğu stratejik üstünlük analiz edilmiştir. Afganistan'ın jeopolitik konumu, bu iki emperyal güç arasında bir denge unsuru olmaya zorlanmış, Afgan Emirliği'nin denge politikası da bu bağlamda şekillenmiştir. Arşiv belgeleri, dönemin seyyah raporları ve diplomatik yazışmalar ışığında hazırlanan bu çalışma, Afganistan'ın yalnızca bir mücadele sahası değil, aynı zamanda İngiltere ve Rusya'nın Asya'daki politik rekabetlerinin merkezi hâline geldiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Oyun, Afganistan, Türkistan, İngiltere, Rusya, Sömürgecilik, Jeopolitik Rekabet.

THE ANGLO-RUSSIAN STRUGGLE FOR INFLUENCE IN AFGHANISTAN AND THE SACRIFICE OF TURKESTAN IN THE 1873 AGREEMENT

Abstract

The systematic conquest of Turkestan, a region historically inhabited by Turks and closely associated with Turkish identity, by the Russian Empire is a subject that warrants careful examination. Britain's opposition to Russia's invasion of Turkestan, driven by its desire to colonize and protect India, reflects a fundamental conflict of interests between the two empires. The internal conflicts among the khanates of Turkestan facilitated Russia's military advances in the region. In response, Britain sought to safeguard its interests in India by strengthening its relations with the khanates. During this period, numerous British officers, explorers, diplomats, and adventurers traveled to Turkestan to collect strategic information from the field. This study analyzes the geopolitical rivalry between Britain and Russia in 19th-century Turkestan, with a particular focus on its repercussions for Afghanistan. Within the framework of the "Great Game," Britain aimed to establish Afghanistan as a buffer zone to protect its colonial possessions in India, while Russia pursued a strategy of advancing southward through Turkestan to ultimately reach India. The study explores Britain's diplomatic and military maneuvers toward Afghanistan, its attempts to influence Afghan domestic politics, and efforts to delineate borders in the region. Likewise, it examines Russia's expansionist policy in Turkestan and the strategic leverage it sought to gain through this territory. The geopolitical position of Afghanistan compelled it to serve as a balancing ground between these two imperial powers. Consequently, the foreign policy of the Afghan Emirate evolved in line with this precarious balance. Drawing upon archival documents, travel accounts, and diplomatic correspondence from the period, this study demonstrates that Afghanistan was not merely a battleground but a central arena of imperial contestation between Britain and Russia in Asia.

497

Keywords: The Great Game, Afghanistan, Turkestan, Britain, Russia, Imperialism, Geopolitical Rivalry.

Giriş

XIX. yüzyıl, emperyalizmin dünya tarihine yön verdiği bir dönem olarak ön plana çıkmıştır. Bu yüzyılda Avrupa'nın büyük güçleri olan İngiltere ve Rusya, küresel etki sahalarını genişletme arzusuyla başta Asya olmak üzere pek çok coğrafyada hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdir. Bu mücadelelerin en çetin yaşandığı bölgelerden biri de Afganistan ve Türkistan olmuştur. İngiltere'nin Hindistan'daki kolonisini koruma politikası ile Rusya'nın sıcak denizlere ulaşma hedefi; Türkistan sahası ve Afganistan'ı iki büyük gücün rekabet alanına dönüştürmüştür. İngiltere açısından Hindistan yalnızca ekonomik

kazançların temin edildiği bir sömürge değil aynı zamanda imparatorluk statüsünü muhafaza edebilmenin vazgeçilmez koşulu olmuştur. Bu sebeple Hindistan'a açılan her yol, İngiliz dış politikasının öncelikli meseleleri arasında yer almıştır (Hopkirk 1990: 43-46).

Rusya'nın Kazan, Astrahan ve Sibirya hattı üzerinden sistematik biçimde güneye doğru yayılması, XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Türkistan coğrafyasını işgal tehdidiyle karşı karşıya bırakmış, İngilizler ise bu ilerleyişi Hindistan'ı hedef alan bir strateji olarak değerlendirmiştir. İngiltere'nin sömürge politikasında Afganistan, Hindistan için bir güvenlik bariyeri ve tampon bölge olma özelliği taşımaktaydı. Bu nedenle İngilizler, Afganistan'ın tarafsız kalması ya da kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle bu doğrultuda bir politika izlemiştir. Öte yandan Rusya ise Türkistan'daki hâkimiyetini pekiştirerek Afganistan üzerinden İngiltere'nin etki alanını sınırlamayı amaçlamıştır (Edwards 1885: 270-273). Bu rekabet, yalnızca siyasi ve askerî alanda değil; aynı zamanda diplomatik, ekonomik ve istihbarat ekseninde de yoğun bir mücadeleye dönüşmüştür. Bu bağlamda ortaya çıkan "Büyük Oyun" (The Great Game), yalnızca iki devletin değil, aynı zamanda bölge halklarının ve kültürel yapıların da geleceğini derinden etkilemiştir (Anwar 2016: 72-73).

Türkistan, sadece yerel hanlıkların, etnik toplulukların ve İslam dünyasının bir parçası olarak değil aynı zamanda küresel güçlerin çıkar çatışmalarının sahnesi hâline gelmiştir. Rusya'nın bölgeyi adım adım ilhak etmesi ve İngiltere'nin buna karşı Afganistan üzerinden geliştirdiği savunma ve nüfuz stratejileri, bölgenin siyasi haritasını ve toplumsal yapısını derinden etkilemiştir (Morrison 2006: 666-667). Bu stratejik mücadele sürecinde yerel aktörler de zaman zaman bu iki güç arasında denge kurmaya çalışmış ancak çoğu durumda bu çabalar sonuçsuz kalmıştır. Eğitim, bilgi ve teknolojik kapasite olarak Avrupalı devletler karşısında yeterli bir güce sahip olmayan Türkistan coğrafyasının başarı sağlanması mümkün değildi. Bunun bilincinde olan Rusya kendi nüfuz alanı olarak gördüğü Türkistan'ı kısa sürede Ruslaştırmak istemiş ve bununla ilgili çalışmalar yapmıştır (Khalid 1998: 13-19).

Bu çalışma, İngiltere ve Rusya arasındaki rekabetin merkezine dönüşen Afganistan coğrafyasını merkeze alarak, bölgenin jeopolitik konumunun sömürgeci güçlerin stratejileri açısından ne tür sonuçlar doğurduğunu analiz etmeyi amaçlamaktadır. Arşiv belgeleri, diplomatik yazışmalar, dönemin seyyah raporları ve tarihsel analizlerle zenginleştirilen bu inceleme, Afganistan'ın neden iki büyük güç arasında kritik bir mesele haline geldiğini ortaya koyarken; aynı zamanda Türkistan'ın Rusya tarafından işgali sürecinin İngiliz dış politikası üzerindeki etkilerini de tartışmaktadır. Çalışma, tarihsel süreç içerisinde şekillenen bu mücadeleyi, dönemin diplomatik gelişmeleri ve askeri hamleleri ışığında değerlendirmeyi hedeflemektedir.

1. İngiltere'nin Afganistan Siyasetinde Hindistan'ın Rolü

Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi ve 1873 Uzlaşısıyla Şekillenen Türkistan Siyaseti

Afganistan, Türkistan coğrafyasının güneyinde yer alan bir bölge olduğu için bir anlamda Türkistan'ın Hindistan'a açılan kapısı konumundadır (Beckwith 2009: 45-49). Türkistan ile Hindistan'ı birbirinden ayıran hat; Himalaya dağ silsilesini takip ederek dünyanın damı diye nitelenen Pamir'e, oradan da Afgan Türkistan'ı denilen kuzey Afganistan'ı içine alarak uzanır (Ligeti 1986: 15). Avrupa, Hindistan'dan gelecek ürünler konusunda oldukça istekliydi. Oradan gelen ürünler karşılığında satacak bir şeyleri olmadığı için malların bedelini altın ve bakır olarak ödüyorlardı. Bu durum ise altın stoklarının azalmasına ve doğunun eline geçmesine sebep oluyordu. Avrupalı yöneticiler bu konuda bir önlem alma gereği duydukları için, doğudan gelen ürünlerin kullanılmasının ahlak dışı olduğu konusunda bildiriler yayınlamışlardır. Fakat bu ticaretten oldukça önemli kar elde edilen zümreler, her ne pahasına olursa olsun ticaretin devam etmesini istiyorlardı. Hatta bu ekonomik gücü elinde bulundurmak isteyen tüccarlar, kendilerine rakip olabilecek herkesi devre dışı bırakmaya çalışmışlardır (Bulut 2003: 73). Avrupa'nın zenginliğinin başlaması, Doğu'nun da sömürge dönemine girmesi anlamına geliyordu. Hindistan'a gelenler kısa süre içerisinde zengin olmuşlar ve çevre bölgeler üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır.

Avrupalı devletlerin, güney Asya'da birbiri ardına ticaret (sömürü) şirketi kurmalarından sonra kıyasıya bir mücadele başlamıştır. Her devlet kendi kolonisini kurmak, sömürü sahasını korumak, ticarete üstün olmak gibi önemli konularda mücadele veriyordu (Yaşar & Akengin 2022: 428). En çetin mücadele, İngiltere-Hollanda, Hollanda-Portekiz, Portekiz-İngiltere arasında gerçekleşmiştir. Her bir devlet yekdiğerinin hâkimiyet sahasına müdahale ettiği anda anlaşmazlık çıkmıştır. Bu süreçte, Fransa ile İngiltere de mücadele etmiştir. Fakat Fransızlar çok fazla ısrarcı olmamıştır. Onların sömürgeleştirmek istedikleri bölge İngiltere'nin sahasından uzaktı. Danimarkalılar da XVII. yüzyılın başlarında Asya'da görünmüşlerdir. Fakat onlar da bölgenin hâkimi olan İngilizler ile mücadeleden kaçınmışlar, küçük çaplı ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. İsveçliler de, Doğu Hindistan Şirketi'ni 1731'de kurmuşlardır. Fakat onların da hedefleri Çin'e yönelik olduğu için İngiltere ile mücadele etmek durumunda kalmamışlardır (Bulut 2003: 86-87). İngilizler, Asya'ya sonradan gitmiş olmalarına rağmen üstünlüğü ele geçirmişlerdi. Onların bu üstünlüğü de, ticari olarak kazançlarının katlanmasına, İmparatorluklarının süper güç olmasına, kültürlerinin ve dillerinin dünya çapında yayılmasına öncülük etmiştir.

İlk etapta, İngilizlerin Hindistan üstünlüğünün karşısındaki en büyük rakibi Fransa olmuştur. Her ikisi de sömürgeci olan bu iki devlet Hindistan konusunda XVIII. yüzyılda oldukça yoğun bir çatışma dönemi geçirmiştir. Napolyon, İngiltere'nin en büyük zafiyetinin Hindistan olduğunun farkındaydı. Napolyon'a göre Hindistan, İngilizlerin savunmasız bölgesiydi. Burası alınırsa İngilizlere büyük bir darbe vurulmuş olurdu. Bunu gerçekleştirmek niyetinde olan Napolyon, bu amaç doğrultusunda siyaset geliştirmiştir (Doğan & Erdoğan 2017: 841-842). Napolyon Bonapart'ın Hindistan konusunda oldukça istekli olduğunu gören Rus Çarı I. Pavel, İngiltere'yi zor durumda bırakmak ve sömürge yarışında yer edinmek için

Fransa'ya Hindistan'ı birlikte işgal etme teklifinde bulunmuştur. Fakat us çarının öldürülmesiyle bu plan uygulanamamıştır (Tekin 2021: 118).

İngiltere açısından oldukça karlı olan Hindistan ticareti, Fransa ile yaşanan çatışmalardan dolayı XVIII. yüzyılda bir süre kesintiye uğramıştır. İngiltere ve Fransa arasında yaşanan en önemli çatışma ise 1756-1763 tarihleri arasında cereyan eden Yedi Yıl savaşlarıdır. Bu savaş, İngiltere'nin zaferi ile sonuçlanmıştır. Bu savaş sonrasında Fransa, Hindistan'dan tamamıyla çıkarılmıştır (Doğan & Erdoğan 2017: 841-842). Fransa gibi bir rakibin diskalifiye olması ise İngiltere'nin önünü açmıştır. İngiltere bu tarihten sonra Hindistan'ı tamamen kontrolü altına almıştır (Özcan 2000: 294-295).

XVIII. yüzyılda Hindistan coğrafyasında İngilizlerin nüfuzunun artması burada yer alan Müslümanları derinden etkilemiştir. Çünkü uzun süredir başka bir devletin hâkimiyeti altında yaşamamış olan Müslümanlar, İngilizlerin varlığından oldukça rahatsızlardı. Hindistan Müslümanları için Osmanlı Devleti, manevi olarak sığınılacak bir liman konumundaydı. Bu dönemde Osmanlı hala çok güçlüydü ve batı karşısında bağımsızlığını koruyabiliyordu. Osmanlı Devleti'nin, Yavuz Sultan selim döneminde (1517'de) halifeliği almasıyla birlikte, Müslüman Âleminin lideri vasfını üstlenmiş olması, Hindistan Müslümanları için ayrıca önem arz etmekteydi. Bu konuda bir örnek verecek olursak; Meşhur Şah Veliyyullah'ın (1703-1762), Osmanlı Devleti'ni Emiru'l Müminin olarak zikrettiğini görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar Hindistan Müslümanlarının gönülden bağlılığı devam etmiştir (Özcan 2002: 764).

500

İngiltere'nin Hindistan'da kalıcı olma niyetinde olduğunu gösteren en önemli olay, buradaki imparatorluğu 1757'den itibaren aşama aşama yıkmaya başlamasıdır. Nitekim bu amacına yüz yıl sonra ulaşmış olan İngiltere, XIX. Yüzyılda sıradan bir Avrupalı devletten ziyade, sömürgeleri olan büyük bir İmparatorluk seviyesine çıkacaktır (Çelik 2009: 199). Onun imparatorluk olması ise, Hindistan yolunda bulunan orta doğudaki güçler ile çatışmaya girmesini beraberinde getirecektir (Topal 2014: 30). Bu çatışma için en büyük sebep, Doğu Hindistan Şirketi sayesinde İngiltere'nin Asya kıtasının büyük bir kısmına sebep olması ve buraya ulaşan tüm yolları kontrol altına almak istemesiydi (Doğan & Erdoğan 2017: 841).

Akdeniz coğrafyası Hindistan'a giden en kısa yol üzerinde bulunaktaydı. İngilizlerin Akdeniz'de hâkim olmak adına yaptığı bütün adımlar Hindistan'a a giden yolun (İmparatorluk Yolu) korunması için birer girişimdi. Örnek verecek olursak, Osmanlı Devleti'ni Akdeniz'de koruma bahanesiyle 1878'de İngiltere'nin eline geçen Kıbrıs ve dört sene sonra 1882'de İngilizlerin işgal ettiği Mısır, bu yolun güvenliği için alınan stratejik noktalardı (Çetin 2000: 2). Süveyş kanalının da İngiliz idaresine alınmak istemesi aynı sebeptendir.

2. Rusya'nın Türkistan'ı İşgali ve Afganistan'a Komşu Olması

Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi ve 1873 Uzlaşısıyla Şekillenen Türkistan Siyaseti

Yüzyıllar boyunca kuzeye hapsedilen ve güney istikametinde ilerlemek için çeşitli stratejiler geliştiren Rusya'nın Hindistan'a ulaşma hayalinin önündeki en büyük engel İngiltere'ydi. Eğer ki günün birinde Rusya Hindistan'a ulaşacaksa İngilizlerle bir savaş kaçınılmazdı. Rusya için Hindistan'ın baharatına ve zenginliklerine açılan kapı Afganistan'dı. Orta Asya'da Rusya ne kadar güçlü olursa İngiltere zaman içerisinde o kadar güçsüz duruma düşecekti. Bu, Rus devlet adamlarının Çarların iştahını kabartan telkinleriydi. Batı'da İngilizler karşısında üstünlük savaşı veren Rusya'nın Doğu'da üstünlüğünü kabul ettirmesi büyük bir adım olacaktı. Afganistan sınırlarında güçlü bir Rusya olursa, kraliyet anahtarını Hindistan gören İngiltere'nin üstünlüğünü sona erecektir (Sobolev 1888: 224-225). Dünya Siyaset Literatürüne Büyük Oyun (The Great Game) ve Gölge Turnuvası olarak geçen mücadele ilk olarak 1842'de Buhara'ya giden İngiliz Subay Arthur Conolly tarafından kullanılmıştır. Onun Rus-İngiliz mücadelesinin kurbanı olduğu söylenebilir (Fromkin 2008: 29; Chichester 1885-1900: 24-26). O, İngiltere'nin Türkistan topraklarındaki bir ajanı olduğu düşüncesiyle Buhara Han'ı tarafından öldürülmüştür (Sabol 2002: 1022). Fakat Büyük Oyun'un ilk kurbanı o değildir. İlk kurban; İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketine veteriner olarak çalışan, Ladak'a, Peşaver'e, Afganistan'a ve Buhara'ya keşif gezisi yapan, dönüş yolunda 1825'de Belh'de vefat eden William Moorcroft'tur (Adler 1985: 360). Büyük Oyunun 1813 Rus-İran Antlaşmasıyla başladığı, 1907 Rus-İngiliz Antlaşması ile sona erdiği ifade edilmektedir. Bu konuda onlarca kitap yazılmış Rusya ve İngiltere'nin rekabeti mercek altına alınmıştır (Çelik 2009: 199; Fromkin 2008: 32; Edwards 1885: 49-150).

Rusya ilk olarak 1552 yılında Kazan'ı işgal ederek güney istikametinde ilerleyeceğini göstermiştir (Fuks 2012: 60). Rusya için Kazan'ın işgali dönüm noktası olmuş bu tarihten sonra Rusya geri adım atmayarak Doğu-Batı ve Güney istikametinde gün geçtikçe ilerlemiştir. (Kurat 1992: 199). Rusya'nın yayılma stratejisinin mimarı olan I. Petro, Türkistan'ın, İran'ın ve Çin'in hammaddelerine, Hindistan'ın baharatına ulaşılması gerektiğini ifade etmiştir (Doğan 2004: 288). I. Petro'nun "Türkistan'ın anahtarı Kazakistan bozkırlardır" sözleriyle ilişkili olarak Kazakistan'ın işgal sürecine başlamıştır (Ziyayev 2007: 58). İşgal faaliyetlerini genişleten ve Türkistan Hanlıkları (Hive, Buhara, Fergana) ile ilişkilerini gün geçtikçe güçlendiren Rusya'nın Afganistan istikametinde ilerlediği düşünülmüştür (Starr 2011: 54). Rusya Karadeniz'i Rus gölü haline getirmek için de çaba harcamış, 1774 Küçük Kaynarca antlaşmasıyla Ormanlı Devleti'nden kopardığı Kırım'ı 1783'de ilhak etmiştir. II. Katerina da I. Petro gibi Rusların sıcak denizlere inmesi gerektiğini düşünüyordu. Dolayısıyla her cihetten yayılma siyaseti takip eden Rusya, İngiltere İçin hem Doğu'da hem de Batı'da durdurulması gereken bir düşmandı. Emperyalist düşünceyle hareket eden bu iki devletin Batı'da tuttuğu savaşın kaybedeni Doğu'daki Türk dünyası olmuştur (İsmail Gorgen 2022: 285-286).

Rusların Hindistan'a ulaşacağını düşünen İngilizler, onu nerede durdurabileceğini düşünmekteydi. Afganistan'da kendi çıkarına hizmet edecek tampon bir devlet kurmak

isteyen İngiltere 1838-1842 yılları arasında Kabil'e İngiliz kontrolünde hareket edecek olan bir idareci görevlendirmiştir. Bununla da yetinmeyen İngiltere kuzey Afganistan'da İngiliz temsilcilikleri de kurmuştur (Balfour 1899: 18-19). Türkistan ile olan ilişkileri düzenlemek için burayı üst olarak kullanmıştır. Gerek İngiltere'nin samimiyetsiz tutumu gerekse Afganistan'da istenilen hareket serbestliğinin olmaması bu girişimi olumsuz sonuçlandırmıştır. Maddi yetersizlikle ileri sürülerek bu plandan vazgeçilmiştir (Yapp 1987: 656).

Rusya'nın güney istikametinde kararlı bir şekilde ilerlemesine karşın İngiltere tarafında bazı fikir ayrılıkları bulunuyordu. Afganistan'ın Rusya ve İngiltere karşısındaki tutumunun net olmaması İngiliz devlet adamlarını korkutmuştur. Sadakatinden şüphe edilen Afganistan'ın Rusya ile birleşerek İngiltere'ye karşı saldırıya geçme ihtimali korkutucu bir senaryo olarak düşünülmüştür. Olası bir Rus ilerleyişine karşı İngiliz ordusu Hindistan'da mı savunma yapmalı yoksa Afganistan'a doğru sefere mi çıkılmalıydı. Bu sorular İngiliz diplomasisinin net olmadığını göstermesi açısından oldukça önemlidir (Ewans 2010: 18-19). Hatta Rusya gibi bir düşmanın Hindistan kapısına dayanması korkutucu değildir diyen İngilizler de olmuştur. Onlara göre devlet düzeni olmayan, güvenilirmez olarak nitelendirilen kuzey komşuları (Buhara, Afganistan, Kabil gibi) yerine anlaşmalara sadık kalacağı konusunda güven duyabilecekleri bir Rusya'nın olması makuldür. Ticaret açısından da güven veren bir komşu ile ilişkilerin daha düzgün olacağını dile getirmişlerdir (Terentyef 1876: 99). Güvenebilecekleri sağlam bir komşunun, menfaatleri doğrultusunda daha iyi olacağını düşünen İngilizler bir hususta yanılmaktaydılar.

İngilizler sömürgeleştirdikleri Hindistan'ın kendilerine sadık olacağı konusunda yanılığa düşmüşlerdir. Oysaki diğer istilacı bir Avrupalı devletin istila edilmiş topraklarla komşu olması küçük bir kıvılcımın yangına dönüşmesi için yeterlidir. Hindistan'ın kuzeyindeki toplulukların İngiltere'nin gelişmiş silah gücü ve sayıca üstün ordusu karşısında galibiyet şansı bulunmamaktaydı. Oysaki Rusya gibi Avrupalı bir devletin rakip olarak ortaya çıkması kaçınılmaz bir Rus-İngiliz savaşına sebep olacaktı (Rawlinson 1875: 146-148).

Afganistan'ın dostane bütünleşik bir devlet olarak mı var olması yoksa parçalanmış bir halde mi kalması İngilizler için bir sorunsala dönüşmüştür. 1838'de Hindistan Genel Valiliği'ne atanan Lord Eden Auckland, Afganistan'ın Rus nüfuzuna girmesi tehdidine karşı tedbirler almaya çalışmıştır (Yazıcı 2002: 52). 1838-1842 yıllarındaki Afganistan'da İngiliz güdümünde bir devlet kurma girişiminde başarısız olan İngilizler bir süre Afganistan ile ilgilenmemiştir (Saray 1984: 407). Fakat Rusya'nın Türkistan istikametinde ilerlediği haberleri geldikçe durum ciddileşmiş ve tekrardan Hindistan'ın koruma kalkanı Afganistan'ın kontrol altına alınması gerektiği gündeme gelmiştir. 1855'te imzalanan ve 1857 yılında güçlendirilen İngiliz-Afgan dostluk antlaşması bile İngilizlerin yaklaşan Rus tehdidine karşı korkularını hafifletmemiştir. 1860'lı yılların sonuna gelindiğinde bir Rus hâkimiyetine alınan Türkistan

hanlıklarının akıbeti her an Afganistan için de geçerli olabilirdi. Bu ihtimal acilen çözüm bulması gereken Afganistan sorunundan başka bir şey değildi. Rusya'nın diplomasi yoluyla durdurulamaması ve olası bir savaş durumunda İngiltere'nin nasıl hareket etmesi gerektiği konuları oldukça hararetli bir şekilde tartışılmaktaydı (Yapp 1987: 656-657).

Hindistan'ı Rus tehdidine karşı korumak için İngiltere çeşitli stratejiler geliştirmiştir. Oldukça zeki biri olarak bilinen ve Rus diplomasisi karşısında farklı fikirleriyle her zaman İngiltere menfaatlerini ön planda tutan John Malcolm'un Basra Körfezi fikri oldukça önemlidir. Ona göre İngiltere bölgedeki üstünlüğünü koruyacaksa Basra Körfezi'ne hâkim olmalıydı (Yapp 1980: 73-74). Körfezde bir ada (üst) sahibi olması fikri XVIII. yüzyıldan beri tartışılan bir konuydu. Rusya'nın o dönemde tam olarak bir tehdit olarak görülmemesinden kaynaklı olsa gerek bu fikir ciddi olarak ele alınmamıştır. Eğer ki ada ele geçirilirse İngilizler; ticaret, deniz operasyonları, korsanlığa karşı mücadele, köle ticareti, silah kaçakçılığı ve stratejik hamleler açısından avantaj sahibi olacaktı. 1796'da İngiliz Konsolosu William Eton tarafından St. Petersburg'da dile getirilen Körfezle ilgili stratejik kaygılar John Malcolm tarafından İngiltere'nin Hindistan'ı koruma doktrinine dönüşmüştür. 1799-1800'de Qishim'de bir İngiliz üssü kurulmasını talep eden Malcolm, 1807-1808'de Harg Adası'nın ele geçirilmesini önermiştir. Harg Adası, İngiltere'ye Körfez kıyılarının tamamını kontrol etme imkânı sağlayacak, Körfez devletleriyle uygun ittifaklar kurmasına ve İran ile Irak'ı ablukaya alarak isyanları kışkırtma tehdidiyle bu ülkeleri kaosa sürükleyecekti. Ayrıca bölge devletlerinin herhangi bir Avrupa gücüyle iş birliğini imkânsız hale getirme fırsatı da sunacaktı (Yapp M. A. 1987:654).

Hindistan'a gidecek yolların güvenliğini sağlamak için her türlü adımı atan İngiltere için Basra Körfezi çevresini izole etmek büyük bir fırsat yaratacaktı. Hem kuzeyden gelen büyük Rusya tehdidini hem de bölgede gözü olan diğer Avrupa devletlerini ekarte etmek açısından Malcolm'un planı oldukça dikkate değerdi ve uygulanması büyük avantajlar sağlayacaktı. Ayrıca Hindistan'ı savunma meselesi Avrupa siyasetinden ayrı bir konu olarak ele alınacaktı. Avrupalı devletlerin Orta Doğu ve Ön Asya konusunda İngiltere'yi eleştirdiği "İngiltere'nin Dış Siyaseti" meselesi yön değiştirmiş olacaktı. Britanya Hindistan'ı Londra Hükümeti'nin dayattığı siyasetten kurtarılmış olacaktı. Tüm bu gerekçelere rağmen Malcolm planı başarıya ulaşacağı esnada Londra hükümetinin isteksiz tutumu sebebiyle gecikmiştir. 1838 yılında İngiltere tarafından işgal edilen Hang Adası, Rusya'nın bölgede hak iddia etmesi ve bir sefer sonucu adayı ele geçirmesi korkusuyla iade edilmiştir. Belki de bu çekimserliğin sebebi; adanın bölgeye hâkim olabilecek kadar etkin bir rolde olmamasıdır. 1856 İngiliz-İran savaşı sırasında körfezin hâkimiyetinin İngiltere'ye geçmesi fırsatı doğmuştur. Fakat İngiltere'nin körfez stratejisinin önemini yitirmesi sebebiyle başarı sağlanamamıştır (Yapp 1980: 77-78). XIX. yüzyılın sonlarına kadar tartışılan İngiltere'nin Hindistan'ı korumak için Basra Körfezine hâkim olma stratejisine; beyhude bir çaba olarak bakanların yanında hayati

önem atfedenler de olmuştur. Bu tartışmalar raporlara da yansımış İngiltere'nin Orta Doğu Siyaseti istikrarlı bir görünüm sergilememiştir (Hurewitz 1979: 26-46).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya, İngiltere ve İran arasında kalan Afganistan'ın sağlıklı bir dış siyaset izleme şansı bulunmuyordu. Körfez bölgesinde hâkimiyet kurarak Rusya ve İran karşısında üstünlük kazanma çabasıyla hareket eden İngiltere'nin başarısız olması bölgedeki dengelerin değişmesine sebep olmuştur. Bu durumdan rahatsız olan ve İngiltere'nin aktif siyaset izlemesini savunan Lord Mayo yönetimindeki Hindistan Hükûmeti, 1869'da Afganistan'daki etkisini güçlendirmek için birtakım adımlar attı. Bu adımlar da girişimden öte geçmedi İngiltere'nin Afganistan üzerindeki hâkimiyeti sınırlı kaldı (Balfour 1899: 18-19).

Rusya'nın Afganistan'a sahip olma arzusuyla hareket ettiğini söylemek tam olarak doğru değildir. Türkistan coğrafyasındaki işgal faaliyetlerini kalıcı hale getirmek ve İngiltere'nin olası desteğini engellemek için Afganistan bir koz olarak kullanılmıştır diyebiliriz. Nitekim Rus nüfuz bölgesi ile İngiliz menfaatlerinin sınırı olarak Afganistan belirlenirken Rus yetkililer ve İngiliz yetkililer istişare etmiştir. Afganistan'ın Rus nüfuzu ve çıkarları için bir amaç teşkil etmediği ve tarafız bir konumda kalması gerektiği konusunda mutabakata varılmıştır. İngiltere'nin savaş yanlısı olmaması ve Afganistan'a yardım etmek gayesiyle hareket ettiğini beyan etmesi anlaşmaya uygun bir zemin hazırlamıştır (Terentyef 1876: 118-119). İngiltere için Afganistan'ın tarafsızlığı sınır güvenliği anlamına geliyordu. Bu öylesine etkili bir düşünce haline gelmişti ki yıllardır süregelen Rus-İngiliz mücadelesi bile böyle bir mutabakat olması durumunda sona erebilecekti (Terentyef 1876:128).

Balkanlardan, Kafkaslardan ve Türkistan'dan güney istikametinde ilerleyen Rusya'yı durdurabilecek bir gücün olmaması XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus ordusunun Hindukuş Dağları'nın kuzey yamaçlarına kadar ilerlemesine imkân vermiştir. Tehlikenin farkında olan ve her ne pahasına olursa olsun Hindistan'ı korumak gayesiyle hareket eden İngiltere için Afganistan sınır hattı olmalıydı. Rus ordusu Afganistan'a ne kadar uzak olursa Hindistan o derece güvende olacaktı. Dengelerin korunması için Türkistan ve Hindistan arasında bir sınır hattı belirlenmeliydi. Bu hat oldukça dağlık olan ve bir anlamda set görevi gören Afganistan'dan başka bir yer olamazdı. Bu plan, 1880'li yıllara kadar Türkistan üzerinde devam eden Rus-İngiliz mücadelesinin son merhalesiydi (Moulton 1968: 172). Burada ifade edilmesi gereken en önemli husus, İngiltere Hindistan'ı korumak adına Rusya'nın Türkistan'ı işgal sürecine göz yummuştur. Türkistan'ın işgali Hindistan sömürü düzeninin koruması uğruna feda edilmiş bir sürecin sonucudur. (Fromkin 2008: 29) İngiltere'nin emperyalist idealleri uğruna verdiği savaşların neticesi XIX. yüzyılın ikinci yarısında meyvelerini vermiş, İngiltere emperyalist düzenin belirleyici unsurlarından bir haline gelmiştir (Black 2019: 161).

3. Rusya'nın Türkistan'ı İşgali ve Afganistan'a Komşu Olması

Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi ve 1873 Uzlaşısıyla Şekillenen Türkistan Siyaseti

Türkistan ve Afganistan'ı mücadele sahası haline getiren İngiltere ve Rusya emperyalist düşüncelerle hareket eden iki büyük devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Afganistan'ın ve Türkistan'ın güçlü bir devlet otoritesine sahip olmaması paylaşımın açık bölgeler olmasına sebep olmuştur. Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Türkistan'ın Rus hâkimiyetine girmesi planlı bir sürecin eseridir (Saray 1984: 411). Hindistan'ın İngiliz kraliyet anahtarı haline gelmesi Afganistan'ı iki ateş arasında bırakmıştır. Hiç zarar görmemeyi tercih etme şansı bulunmayan Afgan yönetiminin bazı dönemlerdeki teslimiyetçi ve müzakereci yaklaşımı, güç dengelerini gözetmekten başka bir şey değildir. Afganistan için güçlü olanın yanında yer almak bir devletin hamisi olmak anlamına geldiğinden hem Rusya hem de İngiltere'yle ilişkilerini dengeli götürmek durumu hâsıl olmuştur (Yetişgin 2007: 145).

Afgan Emiri Dost Muhammed Han (1819-1863) gerek iç siyasette gerekse dış siyasette oldukça aktif bir politika takip etmiştir. Ordusu'nu modern silahlarla donatarak güçlendiren Han, Rusya ve İngiltere'nin planlarını bozmuştur. Ülke genelinde cihat ilan eden Han, iç meselelerdeki sert tutumunu dış siyasette de sergilemekten geri durmamıştır. Sihlerin idaresinde bulunan Peşâver üzerine oğlu Ekber komutasında ordu gönderen Dost Muhammed başarıya ulaşmıştır (Bayur 1987: 250). Burada kendi hâkimiyetini kurmak istese de çekimser davrandığı için cephede kazandığı savaşı masada kaybetmiştir. İngilizler için stratejik bir öneme haiz olan Peşâver ilerleyen süreçte İngiltere ve Afganistan arasında sorun olmuştur (Saray 1987: 20).

Türkistan'ın işgaline hazırlık safhasında olan Rusya, Afgan Hanı ile nispeten dostane ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır. İran'ın Herat kuşatması sırasında İngiltere'den yeterince destek görmeyen Dost Muhammed, Rus yanlısı bir politikayı takip etmeye başlamıştır (Türkmen 2024: 237-238). 1839-1842'de ilk İngiliz-Afgan savaşı yapılmıştır. Savaş sonrası İngiliz yönetimi eski yöneticilerden Şuca'yı iktidara getirmiştir (Aitchison 1931: 5). İngiliz yanlısı yönetim sergilemek zorunluğu ve toprak tavizi şartı ile yönetime gelen Şuca, halk tarafından itibar görmemiş ve kısa süre içinde öldürülmüştür. Bir oldu biti ile Afganistan'a hâkim olamayacağını anlayan İngiltere 1842'de çekilmiştir. Fakat 1839-1842 yılları arasındaki Afganistan isyanlarında İngiltere çok sert davranmış cezalandırma ve katliamlar yapmaktan geri durmamıştır. 1842'de Peşâver'i İngiltere'ye bırakmak kaydıyla Dost Muhammed tekrardan başa geçmiş, Afganistan'da birlik sağlamıştır (Hamşioğlu & Kundakçı 2018: 120).

İngiltere'nin Afganistan üzerindeki tahakküm kurma girişimleri konusunda dikkatli olunması gerektiğini dile getirenler de olmuştur. Lord Auckland Simla Manifestosu olarak bilinen bildiride, Afganlarla dostça ilişkilerin önemini vurgulamıştır (Anwar & Khan 2016: 79). Afganistan ile ilgili konularda önemli bir isim olan Burnes de Genel Vali Lord Eden Auckland'ı Afganistan'ı işgal etmemesi hususunda uyarmıştır. Ona göre böyle bir girişim Afganistan'ı küstürecek Rusya ile ilişkilerinin güçlenmesine sebep olacaktır. O, Türkistan Müslümanları ile Afganistan İngiltere ile müttefik hale gelirse kuzeyden yaklaşmakta olan

Rusya'ya karşı daha imtiyazlı bir konumda olunacağını söylemiştir. Hatta Afganistan için bir tehdit unsuru olan İran'a karşı da avantaj elde edilecektir. Dost Muhammed'in sıradan bir lider olmadığı, İngiltere'ye karşı dost olabilecek bir yapıda olduğu, ülkesini korumak arzusunda olduğu için küstürülmemesi gerektiği konusundaki uyarılar oldukça önemlidir. Eğer ki uyarılar dikkate alınmazsa ve Afganistan işgal edilmeye çalışılırsa Rusya avantaj elde edecektir (Saray 1984: 405). Afganistan konusunda İngiltere'nin tutumunu ve Rusya'nın olağan üstünlüğünü göstermesi açısından bu satırlar oldukça dikkate değerdir. Afgan hanlarının denge politikası izlemesi, bazı dönem Rusya'ya bazı dönem de İngiltere'ye yakınlaşması bu rekabetin ortasında kalmasının bir sonucudur.

Bu dönemde İngiltere için çözülmesi gereken büyük bir problem ortaya çıkmıştır. Hindistan'daki yanlış uygulamaların bir sonucu olarak 1857'de Sipahi Ayaklanması çıkmıştır (Vural 2015: 193-194). Bu isyan Hindistan'daki İngiliz yönetimini telaşa düşürmüştür. Afganistan ile olan diplomatik ilişkiler ayaklanma sebebiyle askıya alınmak mecburiyetinde kalmıştır (Drephal 2024: 285-286). Ayaklanma öylesine sert bir şekilde bastırılmıştır ki Hindistan'da bir daha ayaklanma olmaması için halka ders verilmiştir. Bu ayaklanma sonrasında Hindistan'daki Babür Devleti İngilizler tarafından yıkılmış, hanedan üyeleri sürgüne gönderilmiştir. İngiltere'nin bu hamlesi Hindistan'daki otoritesinin tam anlamıyla sağlanması anlamına geliyordu. Babür Devleti'nin ortadan kalkması sonrasında Doğu Hindistan Şirketi kapatılmış Hindistan İngiliz Kraliyeti'ne bağlanmıştır.

İktidarının kalan döneminde de Afganistan'ın huzur ve güvenliği için çaba gösteren Dost Muhammed Han 1863 yılında ölmüş, yerine Şir Ali Han geçmiştir. Afganistan Emirî Şir Ali Han'ın devletini ayakta tutmak için verdiği çaba oldukça etkileyicidir. O, uzun süre kardeşlerinin isyanıyla meşgul olmuş isyanları bastırmak için İngilizlerden yardım istemek mecburiyetinde kalmıştır (Rahman 1900: 42-44). Özellikle Muhammed Afzal Han'ın Şir Ali Han adına hutbe okunmasını yasaklaması ve vergi vermeyi reddetmesi büyük bir probleme dönüşmüştür (Wheeler 1895: 31-33). O dönem Hindistan'da İngiliz valisi olarak görev yapan Lawrence, sonunda Şir Ali'yi Afganistan'ın meşru hükümdarı olarak tanıdığını bildirmiştir (Rawlinson H. C. 1878: 970). İngiliz kaynakları Lawrence'ın Afganları sevmediğini belirtmektedir (Saray 1987: 45). Bu düşmanca bakışın altında, şahsi düşünce değil İngiliz menfaati olsa gerek. Çünkü Afganistan'da sağlanacak asayiş düzeni İngiltere için olumsuz sonuçlar doğurabilirdi (Bayur 1987:415-416). Nitekim Şir Ali'nin güçlü karakteri ve halkı tarafından sevilmesi İngiltere için bir tehlike olarak görülmüştür. Şir Ali, Afganistan'daki asayiş sorununu ortaya çıkaran ve tarafları birbirine kıskırtanları İngilizler olarak suçlamıştır (Saray 1987: 44).

Hem kuzeyden hem de güneyden yaklaşan tehlikelere karşı tedbir alabilmek zamanın koşulları gereği kolay olmamıştır. Şir Ali Han ülkesini ve ordusunu modernleştirmek için yoğun bir çaba harcamıştır (Sediki, Özlü, Erkmen, 2024: 238-239). Rusya'nın Türkistan

Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi ve 1873 Uzlaşısıyla Şekillenen Türkistan Siyaseti

bölgesindeki işgallerini işiten ve sıranın kendisine gelebileceğini düşünen han, İngiltere'ye yakınlaşmak istemiştir (Amiry 2024: 1347). Afganistan topraklarının hem Rusya hem de İngiltere için ne denli kıymetli olduğunu oldukça iyi bilen han, denge siyaseti gözeterek ülkesini korumaya çalışmıştır (Forbes 1892: 162). Emperyalizm karşıtı faaliyetleri ve İslam dünyasını canlandırma çalışmalarıyla İngiltere için bir tehdit haline gelen Cemaleddin Efgani'yi 1868'de İngiltere isteği doğrultusunda Hindistan'a sürgüne göndermiştir. Şir Ali'nin İngiliz yanlısı tutumu Lord Lawrence tarafından memnuniyetle karşılanmış ve Hindistan'a davet edilmiştir (Çelikbilek 2017: 101). İç isyanlar yüzünden davete icabet bir yıl ertelenmiş ve 1869'da gerçekleşmiştir (Bellew 1880: 49). İngilizler, Hanı oldukça samimi karşılamıştır. İki devlet arasındaki ilişkilerden duydukları memnuniyeti dile getirmişlerdir. Han, Rus tehdidi karşısında destek talep etmiş kardeşleriyle giriştiği taht kavgalarında İngilizlerin diğerlerini desteklememelerini istemiştir. Lord Mayo destek vereceğini ve ziyaretin ne kadar kıymetli olduğunu söylemiştir (Amiry 2024: 348). Hindistan ziyareti sırasında gördüğü manzara hanı öylesine etkilemiştir ki Afganistan'ın geri kalmışlığını "İlkel bir Afganistan'ın Rusya ve İngiltere'ye denk davranması beklenemez, medeniyet ve barış tüm dünyada gelişirken Afganlılar cahil kalmıştır" sözleriyle itiraf etmiştir (Kakar 2006: 16). İngiltere'nin Afganistan'da daha fazla söz sahibi olmak adına elçilikler açmak istemesi iki devlet arasındaki ilişkilerin gerilmesine sebep olmuştur. Dostluk bir anda yerini düşmanlığa bırakmış ve İngilizler Afganistan'ı ele geçirmiştir. Tahtını kaybeden Şir Ali Han Rusya'ya sığınmak mecburiyetinde kalmıştır (Sediki, Özlü, Erkmén 2024: 339).

Batı'da Avrupalı devletlerle savaşan ve muvaffak olamayan Rusya, Doğu'da Türkistan hanlıklarıyla giriştiği mücadelelerde daha avantajlı bir konumda yer almıştır. Kırım Savaşı'ndan istediği sonucu elde edemeyen Rusya'nın ağırlığını Türkistan tarafına vermesi bu konuyla alakalıdır (Özkan 2019: 16-17). İngiltere'nin Batı'da Rusya karşısında üstünlük sağlamasının rövanşı Türkistan'da alınmak istenmiştir (Eryılmaz 2021: 329). 1734 yılında Orenburg Kalesi'nin inşasıyla başlayan Türkistan'ın işgal süreci Kırım Savaşı'ndan sonra hız kazanmıştır. İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesi ve burada elde ettiği yüksek kazançla Avrupa'da söz sahibi olması Rusya için karşı hamleyi gerektiriyordu. Afganistan'ın stratejik önemini oldukça iyi bilen Rusya İngiltere karşısında üstünlük sağlamak ve onu sıkıştırmak için hiç vakit kaybetmeden Türkistan işgaline başlamıştır. 1852 de kuşatmaya başladığı Akmesid'i (Kızılıorda) 1853'te işgal eden Rusya (Kostetskiy 2008: 29), 1862'de Pişpek (Bişkek) ve Tokmak'ı, 1864'te Yesi ve Çimkent'i, 1865'te Taşkent'i, 1866'da Ura Tübe ve Çizak'ı, 1867'de de Semerkant ve Buhara'yı ele geçirerek Afganistan sınırına dayanmıştır (Togan 1947: 230-233; Levi 2017: 179-181; Heinemann 1906: 47).

Rusya'nın 15 yıl içerisinde onlarca Türkistan şehrini işgal etmesinin altında yatan en büyük etmen İngilizlerin Türkistan'a nüfuz etmesi korkusudur. Buhara, Hokand ve Hive hanlıklarının İngilizler ve Afganistan'la iş birliği yapma ihtimali Rusya'yı hızlı hareket etmeye mecbur bırakmıştır (Cagnat, Jan 1992: 127-128). Oysaki 1857'de Afgan Emiri Dost Muhammed,

İngilizlerin Buhara ile iş birliği yapılması teklifini reddetmişti. Petersburg'un asıl korkusu Rusya'dan önce İngilizlerin Türkistan'a girmesiydi. Zaten yüz yıldır süregelen Büyük Oyun'un gayesi de Türkistan'ı kaptırmamaktı. Türkistan halklarını yakından tanıma fırsatı bulan Rusya'nın, idarecilerin zaafını çok iyi bildiği ve bu sebeple işgallerini planlarken bu minvalde hareket ettiği söylenebilir (Hamilton 1906: 55-57). Nikolai Pavlovich Ignatiyev'in in Rusya'ya seslendiği gibi, Rusya gözlerini açmış, hanlıklarla ilgili siyasetindeki belirsizlikleri ortadan kaldırmıştır (Erdoğan 2020: 415-416). 1867 yılında Rusya'nın Türkistan konusundaki yol haritasını açık eden Çar II. Aleksander, Rus yayılmasının sadece Sır Derya ile sınırlı olmayacağını İran ve Hindistan'a kadar uzanacağını ifade etmiştir (Hayit 1995: 71-72).

1870 yılında Hazar Denizi'nin doğu kıyısındaki Mihailovsk'u işgal eden Ruslar, 1871'de Türkmenlere karşı bir sefer düzenlemiştir. 1872'de, Rus Hükümeti, Kaşgar Emiri Yakub Beg ile bir antlaşma yaptı ve Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını tanıdı. Rusya'nın bu hamlesi, abluka altına aldığı Türkistan'ı tecrit etme girişimi olarak değerlendirilebilir. Özellikle Hokand Hanlığıyla Doğu Türkistan'ın yakın dostluğu, Yakup Han'ın Hokand Hanlığı'nın bir komutanı olması, Rusya için böyle bir anlaşmaya mecburiyet anlamına geliyordu (Wheeler 1895: 67). Çar II. Aleksander; Orenburg, Kafkasya ve Türkistan birliklerinin iştirakiyle Genel Vali Von Kaufman tarafından yapılacak olan Hive seferi planını 12 Aralık 1872'de onayladı. Bu planı öğrenen İngiltere telaşa kapıldı ve Çar'dan bir açıklama istedi. Hive'ye bir sefer yapılacağı fakat sürekli bir işgalin söz konusu olmayacağı bildirilmiştir. Hatta Rusya Orta Asya'da İngiliz menfaatlerine riayet edeceğine dair teminat da vermiştir (Hayit 1995: 102). Fakat Rusların durdurulamayan ilerleyişi İngiltere'yi öylesine rahatsız etmiştir ki bir an önce Afganistan sınır hattını çizmek istemiştir (Morgan 1981: 75). 1873'te İngiltere ve Rusya arasında yapılan anlaşmayla, Ceyhun Nehri (Oxus) Afganistan'ın kuzey sınırı olarak kabul edildi (Hayit 1995: 102; Wheeler 1895: 67). İngiltere'nin isteği, Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Amuderya'nın sınır olmasıydı (Boulger 1879: 348-349). Burada maksat Rusya'yı bölgeden biraz daha uzak tutmaktı. Rusya ile bir sınır anlaşması yapılmış olması, beklentiyi karşılamasa da yeterliydi (Holdich 1910: 497-499). Nitekim bu anlaşma İngiltere için hayati bir öneme sahipti (Hayit 1975: 120). Aksi takdirde Türkistan işgalini tamamlayan Rusya'nın bir sonraki hedefi Afganistan olacaktı. Dolayısıyla Afganistan'ın elden çıkması Hindistan'ın Rus hâkimiyetine geçme ihtimalini gündeme getirecekti (Marvin 1882: 183-187; Özer 2021: 291).

Rusya ve İngiltere'nin Afganistan sınır hattıyla ilgili anlaşma sağlamasındaki en büyük amil, iki devletin de Türkistan'da sıcak çatışmaya girmek istememesidir. Türkistan ve Hindistan'ın rahat sömürülmesi üzerine kurulu olan bu anlaşma, Afganistan'ın feda edilmesi anlamına geliyordu (Boulger 1879: 350-351). Böyle bir anlaşma yapılırken Afganistan'ın fikrinin alınmamış olması da onun yok sayıldığı anlamına gelmekteydi. Ne İngiltere'nin ne de Rusya bölge devletlerini siyaseten dikkate almadıkları bu anlaşmayla açık bir şekilde görülmüştür (Lee 2018: 340). Rusya'nın Türkistan'daki işgal faaliyetleri tam olarak bitmemiştir

ve bu süreçte İngiltere'nin öfkelerini çekmek, menfaatlerine dokunarak düşmanlığını kazanmak siyaseten kârlı değildi. İngiltere ile verilen diplomasi savaşı askıya alınmalıydı. Tarafların samimiyetten uzak bir şekilde kabul ettikleri bu anlaşma, uzun vadede geçerli olmayacaktı. Rusya'nın Merv'i işgal etmesi, Afganistan yönünde çeşitli bahanelerle ilerlemesi anlaşmanın çok geçerli olmadığını göstermiştir (Külünk 2024: 295).

4. 1873'te Kurulan Güç Dengesinin Bozulması

Rusya ve İngiltere arasında Afganistan'ın tarafsızlığı konusunda 1873'de bir anlaşmaya varılmış olsa da iki tarafın menfaat odaklı tutumu sürecin sağlıklı ilerlemesini engellemiştir (Morgan 1981: 129). 1873 baharında Rusya, Hive'nin işgaline yönelik gerekli hazırlıkları tamamlanmıştı. Dört koldan Hive üzerine yürüyen Rus orduları karşısında çaresiz kalan Hive Hanı Said Muhammed Rahim Rusya'ya elçi göndererek bu işgali gerektiren bir durumun olmadığını ifade etse dönüş alamamıştır. Hindistan valiliğine de derhal elçi gönderen han, nasihat dolu mektuptan başka bir dönüt almamıştır. Hive kaderiyle baş başa bırakılmış Rus istilasına karşısında destek görmemiştir (Saray 2002: 983). Hive Hanlığı, 1873'te Ruslar tarafından işgal edilmiş ve 12 Ağustos 1873 tarihli antlaşma ile Rusya'ya tâbi bir devlet hâline gelmiştir. Ayrıca Ruslar, 1874'te Hazar Denizi'nin güneydoğusunda yer alan Aşurade Adası'nı Hive ile Ertek arasında kalan bir tampon bölge olarak topraklarına katmış ve bölgenin işgalini tamamlamıştır (Külünk 2024: 446).

Rusya'nın hanlıkları işgal edeceği konusunda hanlıkları uyaran ve onlarla ilişkilerini belirli bir seviyede tutan İngilizler, Hive'nin işgaline ses çıkarmayarak Türkistan'a karşı samimi olmadığını göstermiştir. Rusya, Afganistan'a yakın yerleri işgal ederek Hindistan işgali için bir üs elde etmiş izlenimi vermiştir. Bu durum, İngiltere'yi tedirgin etse de Rusya'nın kendi sınır güvenliğini sağladığını söylemesi ve buna inanmak mecburiyeti hissetmesinden dolayı aktif bir siyaset gütmemiştir (Lee 2018: 381).

1873 sonrası dönemde, Rusya'nın ilerleyişine karşı Afganistan'ı bir bariyer olarak kullanmak isteyen İngiltere, Emir Şir Ali'nin güvenlik beklentilerini karşılamaktan uzak kalmıştır. İngiltere'nin muğlak politikası, Şir Ali'nin tarafsızlık anlayışına sığınmasına; nihayetinde de 1878-80 arasındaki İkinci İngiliz-Afgan Savaşı'na zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, "Büyük Oyun"un yalnızca harita üzerindeki bir satranç değil; aynı zamanda güvensizlik ve çelişki üzerine kurulu bir jeopolitik ikilem olduğu anlaşılmaktadır (Fisher 1878: 198-203).

Rusya'nın Afganistan ile ilgilenmeyeceği ve bu konuda tarafsız kalacağını taahhüt etmesine rağmen çok geçmeden bir Rus heyetini Afganistan'a göndermesi İngiltere açısından kabul edilebilir bir durum değildi. Ayrıca Rusya'nın Afganistan'a yakın yerlere keşif gezileri yapması işgal hazırlığı olarak düşünülmüştü. Rusya'nın işgal faaliyetlerini yakinen takip eden ve stratejisini kavrayan İngiltere tehlikenin boyutunu derinden hissetmiştir (Marvin 1883:

193). Bu konuda oldukça tedirgin olan İngiltere Afganistan'a olası bir Rus müdahalesini önlemek için Afgan hanını değiştirmiştir (Curzon 1889: 351). Bu değişikliğin gerekçesi de hanın Rus heyetine karşı ılımlı yaklaşımı olsa gerekir. 1878 Berlin Kongresi'nde bu durum ele alınmış ve barışın kalıcı olması için bazı adımlar atılmıştır (Ewans 2008: 1-3; Moulton 1968: 75).

Rusya'nın Hindistan istikametinde ilerlemesi için mihenk taşı olarak görülen yer Herat olmuştur. Hindukuş Dağları'nın batısında yer alan Herat, Rusya için Hindistan'a açılan bir kapı konumundadır (Skrine, Ross 1899: 302). Afganistan'ı Hindistan'ın koruma kalkanı olarak gören İngiltere için Rusların olası Herat işgali kabul edilebilir bir durum değildi (Lee 2018: 386). Hive'nin güneyinde yer alan Merv'in çetin mücadeleler ile Rus orduları tarafından işgal edilmesi süreci İngiltere'yi oldukça tedirgin etmiştir. Merv bölgesini işgal etmeyeceği konusunda İngiltere'ye garanti veren Rusya 1884 yılında geldiğinde işgal sürecini tamamlamıştı (Lansdell 1885: 614-616; Yetişgin 2007: 146). İşgal gerekçesi ve süreci hakkında bilgi toplamak ve Afganistan'ın güvenliğini sağlamak isteyen İngiltere, Türkistan coğrafyasında söz sahibi olmadığını gösteren bir cevap ile karşılaşmıştır. Rusya'ya karşı çetin bir mücadele veren ve ağır bir anlaşma imzalayan Mervliler kendi istekleriyle Rusya'nın hâkimiyetine girdiklerini bildirmişlerdir (Ewans 2008: 2-3). Bağımsızlığını kaybeden bir toplumun kendi iradesiyle böyle bir cevabı vermiş olduğunu düşünmek çok da olası değildir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, İngiltere'nin kendi çıkarları için Afganistan'ı koruma gayesiyle hareket ettiğinin Türkistanlılar tarafından fark edilmiş olmasıdır. İngiltere'nin Rusya'ya karşı savaşan Türkistanlıları kaderine terk etmesi samimi olmadığını göstermiştir. Ayrıca Merv yerlilerinin İngilizlere karşı işgalci gözüyle bakmaları Rusların bölgedeki etkinliğini göstermesi açısından oldukça dikkate değerdir (Perowne 1898: 92-93).

Rusya'nın Merv'i işgal etmesi Afganistan istikametinde ilerleyeceğinin bir göstergesiydi. İngiltere Mervlilerden aldığı cevap ile tatmin olmamıştı. Güney istikametinde ilerleyen Rusya'nın nerede duracağı bilinmiyordu. Afganistan'ın Kuzey sınırı neresiydi? Bu sorunun cevabı İngiltere için farklı Rusya için farklıydı (Yapp 1987: 62-63). Bu sorunun çözülme ulaşması 1873 anlaşmasının gereğine uygun şekilde uygulanmasının tek yoluydu. Bu amaç doğrultusunda 1884'te "Anglo-Russian Boundary Commission" (İngiliz-Rus Sınır Komisyonu) kurulmuştur. Farklı sebeplerle, kurulun çalışma disiplini tam olarak sağlanamamış ve çalışmalar gecikmiştir (Yate 1887: 72-76). 1885 yılında İngiliz ve Rus Hükümeti arasında bir sınır uzlaşısı yapılmış olsa da bu uzun soluklu olmamıştır (Ghose 1958: 518-519). Nihayet kurul 1887 yılında Rusya ile Afganistan arasında Pamir bölgesine kadar uzanan bir sınır hattı çizmeyi başarmıştır (Yetişgin 2007: 159). Rusya, Çin, Hindistan arasında sınır hattının belirlenmesi için de Rusya'nın yoğun bir diplomasi savaşı verdiği görülmüştür. Bu çabanın sonucunda Vahan Koridoru sınır bölge olarak belirlenmiş serbest bölge ilan edilmiştir. 1885 yılında alınan bu kararla Rusya güney sınır hattını belirlemiştir (Ewans 2008:

2-4; Morgan 1981: 128). Rusya, 1885 yılına gelindiğinde doğuda Türkistan'a ve güneyde Afganistan'ın kuzeybatısındaki Murgab'a kadar ilerlemişti.

Sonuç olarak, 1870'li yıllardan itibaren Orta Asya'da nüfuz mücadelesine giren İngiltere ve Rusya arasındaki rekabetin en çetin sahnesi Afganistan olmuştur. Rusya'nın, Afganistan üzerindeki tarafsızlık taahhüdüne rağmen bölgeye heyet göndermesi ve keşif faaliyetlerinde bulunması, İngiltere tarafından doğrudan bir tehdit olarak algılanmıştır. İngiltere, Rus nüfuzuna karşı Afgan Hanını değiştirmek gibi müdahalelerde bulunarak, Afganistan'ı Hindistan'ın savunma hattı olarak konumlandırmıştır. Merv'in işgali ve Herat üzerindeki Rus ilgisi, İngiltere'nin stratejik endişelerini daha da derinleştirmiştir (Lansdell 1885: 116). Ancak İngiltere'nin bölge halkının güvenini kazanmakta başarısız olması, bölgedeki samimiyetini sorgulatmıştır. Merv halkının Rusya'ya "gönüllü katılım" açıklaması, işgalin meşrulaştırılmasına hizmet etmiş ve İngiltere'nin etkisizliğini gözler önüne sermiştir. Tüm bu gelişmelerin ardından 1884'te kurulan İngiliz-Rus Sınır Komisyonu, taraflar arasında Afganistan sınırının belirlenmesi sürecini başlatmış, nihayetinde 1887 yılında Pamir'e kadar uzanan sınır çizilmiş, Vahan Koridoru tarafsız bölge ilan edilerek diplomatik bir denge sağlanmıştır.

Sonuç

XIX. yüzyıl, emperyalist devletlerin sömürge politikalarını küresel ölçekte yaymaya çalıştıkları bir dönem olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Bu süreçte Orta Asya, özellikle de Türkistan ve Afganistan coğrafyaları, İngiltere ile Rusya arasında yaşanan yoğun jeopolitik rekabetin merkezine oturmuştur. "Büyük Oyun" olarak literatüre geçen bu mücadele, yalnızca askerî ya da diplomatik bir çekişme olmanın ötesine geçerek, imparatorluk tahayyüllerinin, stratejik düşüncenin ve ekonomik sömürünün sahnesine dönüşmüştür. İngiltere açısından Hindistan, imparatorluğun kalbi mesabesindeyken, Afganistan ise bu kalbi koruyacak bir tampon bölge, stratejik bir bent konumundaydı. Rusya içinse Afganistan, Türkistan üzerinden Hindistan'a uzanan bir jeostratejik koridordu. Her iki devletin de Afganistan üzerindeki tasavvurları, bu coğrafyayı sürekli bir tehdit ve müdahale sarmalının içinde bırakmıştır.

İngiltere'nin Hindistan'ı elde tutma arzusu, onu hem kara hem de deniz rotalarını kontrol altına almaya sevk etmiş; bu kapsamda Afganistan'ın tarafsız kalmasını sağlamak için gerek diplomatik baskılarla gerekse doğrudan askerî müdahalelerle etkinliğini artırma yoluna gitmiştir. Öte yandan Rusya, Türkistan'daki yayılmacı siyasetiyle yalnızca İngiltere'nin Hindistan'daki menfaatlerini tehdit etmekle kalmamış; aynı zamanda bölgedeki Hanlıkları işgal ederek, Afganistan sınırlarına kadar ulaşmayı başarmıştır. Bu gelişmeler neticesinde, 1880'li yıllara gelindiğinde Rus-İngiliz ilişkileri son derece kırılğan bir zemine oturmuş; iki taraf arasında 1873 ve 1885 yıllarında yapılan sınır düzenlemeleri ve tarafsızlık mutabakatları, daha çok geçici bir statüko oluşturma çabası olarak kalmıştır.

Çalışmanın temel bulguları göstermektedir ki ne İngiltere ne de Rusya, Afganistan'a gerçek anlamda tarafsız bir alan muamelesi yapmamıştır. Her iki taraf da bu bölgeyi kendi emperyal politikalarının doğal uzantısı olarak görmüş, zaman zaman işgal, zaman zaman diplomatik baskı, zaman zaman da istihbari faaliyetler ile bu coğrafyada varlık göstermeye çalışmıştır. Afganistan ise, merkezi otoritenin zayıflığı, aşiret yapısının parçalı karakteri ve dış güçlere karşı stratejik denge gözetme çabaları nedeniyle sürekli olarak büyük güçlerin müdahalesine açık bir ülke hâline gelmiştir.

Sonuç olarak, 19. yüzyıl boyunca Türkistan ve Afganistan, iki büyük imparatorluğun çatışan çıkarlarının gölgesinde siyasi bağımsızlığını sürdürebilmek için büyük çaba sarf etmiş; ancak bu çaba çoğunlukla yeterli olmamıştır. 1887 yılında sınır hattının çizilmesiyle Büyük Oyun'un çatışmalı evresi kısmen sona ermiş görünse de Afganistan üzerindeki hâkimiyet mücadelesi sonraki yüzyılda da farklı aktörler eliyle devam edecektir. Bu da göstermektedir ki, Afganistan gibi jeopolitik değeri yüksek, ancak iç istikrarı kırılgan bölgeler, tarih boyunca daima büyük güçlerin stratejik ajandalarının bir parçası olmaya devam etmiştir.

Kaynakça

- Adler, Gary. 1985. *Beyond Bokhara: The Life of William Moorcroft, Asian Explorer and Veterinary Surgeon 1767-1825*. London: Century.
- Aitchison, C. U. 1931. *A Collection of Treaties, Engagements and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries. Vol. I: The Treaties Relating to the Punjab, the Punjab States and Delhi*. Calcutta: Government of India, Central Publication Branch.
- Amiry, Noorulhaq. 2024. "Emîr Şir Ali Han'ın Modernleşme Çabaları ve Seyyid Cemaleddin Afgani'nin Bu Süreçteki Etkileri (1869-1879)". *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi* 11(2): 1342-1364.
- Anwar, Zahid, Abdul Hamid Khan. 2016. "Kipling's Depiction of the Great Game Between British India and Czarist Russia". *Al-Idah* 33(2): 68-85.
- Balfour, Lady Betty. 1899. *The History Of Lord Lyttons Indian Administration 1876 To 1880 Compiled From Letters and Official Papers*. London: Longmans, Green and Co.
- Bayur, Yusuf Hikmet. 1987. *Hindistan Tarihi: Nadir Şah Afşar'ın Akınından Bağımsızlık ve Cumhuriyet'e Kadar (1737-1949) (Kuruluşundan Bugüne Kadar Afganistan Tarihini De İhtiva Eder)*. C. 3. Ankara: TTK Basımevi.
- Beckwith, Christopher I. 2009. *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. New Jersey: Princeton University Press.
- Bellew, Henry Walter. 1880. *The Races of Afghanistan: Being A Brief Account of The Principal Nations Inhabiting That Country*. Calcutta: Thacker, Spink & Co.
- Black, Jeremy. 2019. *Kısa İngiltere Tarihi*. Çev. Ekin Duru, 4. Baskı İstanbul: Say Yayınları.
- Boulger, Demetrius Charles. 1879. *England and Russia in Central Asia*. C. 2. London: W. H. Allen & Co.
- Bulut, Yücel. 2003. "Hindistan'da Sömürgecilik Oryantalizm ve William Jones". *Sosyoloji Dergisi* 3(6): 71-106.

Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi ve 1873 Uzlaşısıyla Şekillenen Türkistan Siyaseti

- Cagnat Rene, Jan Michel. 1992. İmparatorluklar Beşiği SSCB, Çin ve İslam'ın Arasında Orta Asya'nın Yazgısı. Çev. Erden Akbulut, T. Ahmet Şensilay. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Chichester, Henry Manners, Arthur Conolly. 1887. "Dictionary of National Biography". ss. 24-26 içinde. C. 12. London-New York: Smith, Elder & Co.
- Curzon, George N. 1889. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question. London: Longmans, Green, and Co.
- Çelik, Muhammed Çelik. 2009. "1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği". Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Çelikkilek, Abdul Metin. 2017. "Afganistan Emirî Şir Ali Han'ın Modernleşme Çabaları". Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi 4(2): 94-110.
- Çetin, Hilal. 2000. "1863-1873 Döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti". Bilig (15): 1-14.
- Doğan, Orhan. 2004. "Çarlık Rusya'sının Türkistan Orta Asya Siyaseti İle İlgili Önemli Bir Belge". Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (11): 287-302.
- Doğan, Orhan, Aysel Erdoğan. 2017 "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgecilğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi". Gaziantep University Journal of Social 16(3): 839-847.
- Drephal, Maximilian. 2024. "Colonial enquiry, pathology and the making of the 'Afghan Crisis' (c. 1857–1878)". Critical Military Studies 10(3): 279–302.
- Edwards, H. Sutherland. 1885. Russian Projects Against India: From the Czar Peter to General Skobeleff. London: Remington & Co. Publishers.
- Erdoğan, Aysel. 2020. "Rusya'nın Türkistan'ı İşgalinde İgnatıyev Heyeti'nin Hazırlamış Olduğu Raporun Önemi". Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 19(2): 403-419.
- Eryılmaz, İsa. 2021. "Türkistan Coğrafyası ve Jeopolitiği" Tarih ve Gelecek Dergisi 7(1): 315-333.
- Ewans, Martin. 2008. Britain and Russia in Central Asia, 1880-1907. C. 1. Londra: Routledge.
- Ewans, Martin. 2010. Securing the Indian Frontier in Central Asia: Confrontation and Negotiation, 1865-1895. New York: Routledge.
- Fisher, Fred. H. 1878. Afghanistan and the Central Asian Question. London: James Clarke & Co., 13 & 14 Fleet Street.
- Forbes, Archibald. 1892. The Afghan Wars, 1839-42 and 1878-80. London: Seeley and Co., Limited.
- Fromkin, David. 2008. Barışa Son Veren Barış; Modern Ortadoğu Nasıl Karatıldı? 1914-1922. Çev. Mehmet Harmancı, 5. Baskı İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Fuks, Karl. 2012. "Kazan Tarihi" Tarih Dergisi (44). Haz. Ali Ahmetbeoğlu: 49-64.
- Ghose, Dilip Kumar. 1958. "Russo-Afghan Frontier Delimitation, 1885-87". Proceedings of the Indian History Congress 21: 515–522.
- Hamilton, Angus. 1906. Afghanistan. London: William Heinemann.
- Hamşioğlu, Oğuz, Sibel Kavaklı Kundakçı. 2018. "Demir Emir Abdurrahman Dönemi ve Modern Afgan Devleti'nin Doğuşu (1880-1901)". Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD) 2(3): 119-143.
- Hayit, Baymirza. 1995. Türkistan Devletlerinin Milli Mücadelelerinin Tarihi. Ankara: TTK.
- Hayit, Baymirza. 1975. Türkistan Rusya ile Çin Arasında (Esir Türk İlleri Serisi). Çev. Abdülkadir Sadak. İstanbul: Otağ Yayınları.

- Holdich, Sir Thomas. 1910. *The Gates of India: Being an Historical Narrative*. London: Macmillan and Co., Limited.
- Hopkirk, Peter. 1990. *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*. New York: Kodansha International.
- Hurewitz, J. C. 1979. *The Middle East and North Africa in world politics: A documentary Record*. New York: Yale University Press.
- İsmail Görge. 2022. "Kırım'ın Jeopolitik Önemi ve Kırım Türkleri". *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 12(1): 283-300.
- Kakar, M. Hassan. 2006. *A Political and Diplomatic History Of Afghanistan, 1863-1901*. Leiden: Brill.
- Khalid, Adeeb. 1998. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press.
- Kostetskiy, B. A. 2008. *Russiyane v Uzbekistane*. Taşkent: Nihol Naşriyoti.
- Kurat, Akdes Nimet. 1992. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: TTK.
- Külünk, Furkan. 2024. "Çarlık Rusyası'nın Merv'i İşgali Sürecinde İngiliz-Rus Diplomasisi 1874-1884". *XIX. Türk Tarih Kongresi; Kongreye Sunulan Bildiriler Kitabı C. 4*: 291-319. Ankara: TTK.
- Külünk, Furkan. 2024. "Russian-Turkmen Struggle Over Ashuradeh Island in the Caspian Sea in 19th Century". *Bellefen* 88(312): 449-475.
- Lansdell, Henry. 1885. *Through Central Asia: With a Map and Appendix on the Diplomacy and Delimitation of the Russo-Afghan Frontier*. London: Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington.
- Lee, Jonathan L. 2018. *Afghanistan: A History from 1260 to the Present*. London: Reaktion Books.
- Levi, Scott C. 2017. *The Rise and Fall of Khoqand 1709-1876: Central Asia in Global Age*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Ligeti, L. 1986. *Bilinmeyen İç Asya*. Çev. Sadrettin Karatay. Ankara: TDK
- Marvin, Charles. 1883. *The Russians at Merv and Herat and Their Power of Invading India*. London: W. H. Allen & Co.
- Marvin, Charles. 1882. *The Russian Advance Towards India: Conversations with Skobeleff, Ignatieff, and Other Distinguished Russian Generals and Statesmen, on the Central Asian Question*. London: Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington.
- Morgan, Gerald. 1981. *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia, 1810-1895*. London: Frank Cass and Company Limited.
- Morrison, Alexander. 2006. "Russian Rule in Turkestan and the Example of British India, c. 1860-1917". *The Slavonic and East European Review* 84(4): 666-707.
- Moulton, E.C. 1968. "India and British Party Politics in the 1870's: Conflicting Attitudes of Empire". *Canadian Historical Association Historical Papers* 3(1):164-179.
- Özcan, Azmi. 2000. "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi". ss. 294-295 içinde *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özcan, Azmi. 2002. "Osmanlı ve Bâbürlü Devleti Arasındaki İlişkiler". ss. 761-765 içinde *Türkler Ansiklopedisi*. C. 8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi ve 1873 Uzlaşısıyla Şekillenen Türkistan Siyaseti

- Özer, Meryem. 2021. "Türkistan'da İngilizlerin Asyalı Kâşif Casusları: 'Punditler'". *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 6(1): 289-311.
- Özkan, Murat. 2019. *Türkistan'ın Keşif Çağı Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Perowne, J. T. Woolrych. 1898. *Russian Hosts and English Guests in Central Asia*. London: The Scientific Press, Limited.
- Rahman, Abdur 1900. *The Life of Abdur Rahman, Amir of Afghanistan*. London: John Murray.
- Rawlinson, H. C. 1878. "The Afghan Crisis". *The Nineteenth Century: A Monthly Review* 4(22): 969-989.
- Rawlinson, Henry. 1875. *England and Russia in the East*. London: John Murray.
- Sabol, Steven. 2002. "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti". ss. 1018-1034 içinde *Türkler Ansiklopedisi*. C. 18. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Saray, Mehmet. 1987. *Afganistan ve Türkler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Saray, Mehmet. 1984. "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (34): 397-417.
- Saray, Mehmet. 2002. "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması". ss. 969-999 içinde, *Türkler Ansiklopedisi*. C. 18. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Sediki, Mohammad Sadiq, Zeynel Özlü, Ayşe Erkmen. 2024. "1869-1901 Yılları Arasında Afganistan'da Yönetim: Emir Şir Ali Han, Abdul Rahman Han ve Hazara Göçleri". ss. 235-253 içinde, *Tarihten Günümüze Göç Yolculuğu*. Düz. Zeynel Özlü, Leyla Akcan. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Skrine, Francis Henry, Edward Denison Ross. 1899. *The Heart of Asia: A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*. London: Methuen & Co.
- Sobolev, Leonid Nikolayevich. 1888. "Is a Campaign by Russia to India Possible". ss. 219-233 içinde, *Britain and Russia in Central Asia, 1880-1907*. C.1. Londra: Routledge.
- Starr, S. Frederick. 2011. *Ferghana Valley The Heart of Central Asia*. New York: Routledge.
- Tekin, Abdullah Sami. 2021. "İkinci İngiliz-Afgan Savaşı'na (1878-1880) Katılan Oryantalist Phil Robinson'un Afganistan Değerlendirmesi". *Düşünce Dünyasında Türkiz* 12(60): 115-134.
- Terentyef, Michael Afrikanovich. 1876. *Russia and England in Central Asia*. Calcutta.
- Togan, Zeki Velidi. 1947. *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri.
- Topal, Kadriye. 2014. "19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti". *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Türkmen, İlker. 2024. *Kadim Türk Yurdu Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi*. Baskı 3. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Vural, Suat. 2015. "Sipahi Ayaklanmasının Siyasi Sebepleri". *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Belgü Dergisi* 2: 181-202.
- Wheeler, Stephen. 1895. *The Amir Abdur Rahman*. London: Bliss, Sands and Foster.

- Yapp, M. A. 1980. "British Policy in the Persian Gulf". ss. 70-100 içinde, *The Persian Gulf States: A General Survey*, Der. Alvin J. Cottrell. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Yapp, M. A. 1987. "British Perceptions of the Russian Threat to India". *Modern Asian Studies* 21(4): 647-665.
- Yaşar, Ayşe, Hamza Akengin. 2022. "İngiliz Sömürgeciliği ile Emperyalizminin Gelişimi ve Özellikleri". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* (57): 426 – 444.
- Yate, A. C. 1887. *England and Russia Face to Face in Asia: Travels with the Afghan Boundary Commission*. Edinburgh ve London: William Blackwood and Sons.
- Yazıcı, Orhan. 2002. "Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları". ss. 51-82 içinde, *Afganistan Üzerine Araştırmalar*. Haz. Ali Ahmetbeyoğlu. İstanbul: TATAV Yayınları.
- Yetişgin, Memet. 2007. "The Anglo-Russian Rivalry, Russia's Annexation of Merv and the Consequences of the Annexation on Turkmens". *Bilig* 40(1): 141-167.
- Ziyayev, Hamid. *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*. Çev. Ayhan Çelikbay. Ankara: TTK Yayınları, 2007.
- Cagnat Rene, Jan Michel. 1992. *İmparatorluklar Beşiği SSCB, Çin ve İslam'ın Arasında Orta Asya'nın Yazgısı*. Çev. Erden Akbulut, T. Ahmet Şensılay. İstanbul: Alan Yayıncılık.

